

The Idea of Connecting Imami Jurisprudence and European Law in Iran's *Civil Law* and Examining the Commentators' Approach to This Idea

Abolfazl Ghaviolbonyeh*

Abstract

Civil law is one of the most outstanding achievements of the legislative system in Iran. The authors of this law, who are among the most prominent figures in the history of legislation in Iran and were often mujtahids in Imami jurisprudence and were familiar with European law, linked the content of Imami jurisprudence with European law and presented it in the form of a modern law. However, the commentators of this law have not had a single approach to this link and have followed different styles in explaining and interpreting the civil law. The question of the current research is that according to the fields of drafting and approving the civil law, how should the provisions of this law be understood? The answer to this question will be obtained by simultaneously examining the fields of drafting and approving the civil law, including its intellectual, international and legal fields, as well as the approaches of the commentators and commentators of the civil law towards the idea of linking jurisprudence and European law in this law, and it will be clarified at the end. The right way to deal with the civil law is to simultaneously pay attention to both the sources of its formulation, i.e. Imami jurisprudence and European law.

Keywords: *Civil Law*, Imami Jurisprudence, European Law, Legislation, Civil Rights, Capitulation, Constitutionalism.

* PhD in Private Law, Adalat University, Tehran, Iran, abolfazlghavi@gmail.com

Date received: 08/07/2024, Date of acceptance: 12/11/2024

Extended Abstract

Civil law is one of the most outstanding achievements of the legislative system in Iran. The writing of this law is the first experience of Iranian jurists and jurists in writing a legal text with a modern format and jurisprudential content. The composition of the commission for compiling the first volume of the civil law clearly shows that the link between jurisprudence and modern law was first made in the compilers of this law. Their records show that they were familiar with Imami jurisprudence and with modern law, especially French law. Among the members of this commission, there are Muslim mujtahids and law graduates from France. According to the reports of the compilation of the civil law and as evidenced by the text of this law, the compilers of the civil law paid attention to the French laws on the one hand and planned the division and general form of the civil law based on the French civil law. On the other hand, famous books of Imami jurisprudence have been referred to by them in compiling the content of the law. The need for quick approval of the civil law to abolish capitulation caused the approval of the first volume of the civil law to be hastened and it was approved by the National Assembly on May 18th 1307 with the approval of a single article and a single constitution. The approval of the civil law with its unique features was not something that happened suddenly in 1307, but various causes and fields such as intellectual, international and legal fields were some of the most important fields leading to the approval of the civil law. The intellectual background of the drafting of the civil law can be seen as the acquaintance of the Iranian people with the concept of law through Iranian intellectuals. In the years leading up to the constitutionalism, during the Qajar rule, with the expansion of communication between Iranian intellectuals and politicians with European societies, the grounds for familiarizing Iranians with European laws were slowly formed. The intellectuals such as Mirza Malkam Khan, Mirza Yusuf Khan Mustashar al-Doulah, Abdul Rahim Talebov, etc., tried to introduce the law as the savior of Iranian society by writing various travelogues and treatises. The thought of intellectuals such as Talebov, who, while believing in the distinction between jurisprudence and modern law, believed in the possibility of a kind of union between jurisprudence and law and the completion and cooperation of Islam and modernity, and the dominance of this view in the constitutionalism era can be considered one of the important factors in the formation of the idea of connecting jurisprudence and European law. The international context of writing and approving civil law in Iran is the experience of some Islamic countries, especially Egypt and the Ottoman Empire, in facing modern law and the experience of combining Islamic jurisprudence and

traditions with modern law in these countries. Compilation of civil law and criminal law collections by order of Napoleon in the early years of the 19th century, which was done after the victory of the French Revolution, affected most of the European countries in a short time, and these countries began to compile sets of laws, imitating France. Gradually, other countries, including Islamic countries, followed the wave created in European countries to write laws. The success of the Ottoman government in writing the *Majallah Al-Ahkam al-Adliyya*, which was in fact a law with a modern appearance but based on Hanafi jurisprudence, as well as the experience of the Egyptian government in writing the civil law by adapting French law and respecting the Islamic Sharia, can be considered as the grounds for the formation of the idea of combining jurisprudence and European law. Finally, the last factor that should be taken into consideration in terms of creating the groundwork for drafting and approving the civil law is the occurrence of the constitutional revolution in Iran and the establishment of the Legislative Assembly. Throughout the history of Iran, after Islam until the time of the constitutionalism, no law and order except divine laws and decrees were recognized as legitimate, even some kings tried to get their government approved by Islamic jurists and scholars, but the victory of the constitutional revolution in Iran and the establishment of the Legislative Assembly can be seen as a turning point in the intertwined relations between jurisprudence and government in Iran. Shortly after the approval of the civil law, the writing of the description and commentary on this law also began. The first commentary on the civil law was written only one year after the approval of the first volume of this law by Mustafa Adl, who was one of the members of the civil law drafting commission. Since then, dozens of scientific works such as books, articles, notes, etc. have been written in the explanation and interpretation of all or part of the civil law. After the approval of the civil law and according to the context of the approval of this law and the existence of two great sources of Imami jurisprudence and European law in the compilation of the civil law and the connection of these sources in the formation of this law, four approaches from the interpreters and commentators of this law regarding this connection, were adopted. Some commentators believed that the civil law is a Persian translation of jurisprudence, some considered the civil law to be a translation of European law, some considered the civil law to be independent after its approval. And finally, a group of commentators, although they consider the civil law to have an independent personality, believe the correct way of understanding and explaining it is to pay attention to jurisprudence and European law at the same time. Paying attention to the historical contexts of the compilation of the civil

law shows that the correct approach is the fourth approach, which calls the correct understanding of the civil law dependent on the simultaneous attention to jurisprudence and European law.

Bibliography

- Abrahamian, Yervand (2015), *Iran between two revolutions*, Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fatahi (trans.), Tehran: Ney Publishing.
- About the science of law; Knowledge of law and its branches in the Islamic world* (2009), Tehran: Reference book publication.
- Adl, Mustafa (1373), *Civil Rights*, by Mohammad Reza Bandarchi, Qazvin: Bahrul Uloom Publications.
- Ajudani, Masha Allah (1383), *Iranian Constitution*, Tehran: Akhtaran Publications.
- Al-Kashif Al-Ghata, Mohammad Hossein (2010), *Tahrir al-Majla*, Mohammad Mahdi Asefi and Mohammad Saedi (eds.), Tehran: Al-Majma Al-Alami for the convergence of Islamic religions, Cultural support.
- Al-Sharif, Mohammad Mahdi (2017), "A pause in the history of the compilation of Iran's civil law", *Law Journal of Isfahan University*, vol. 5, no. 1.
- Bahrami Ahmadi, Hamid (1383), "History of Civil Code Compilation", *Research Quarterly of Imam Sadiq University*, no. 24.
- Bahrami Ahmadi, Hamid (1390), *The law of obligations and contracts with a comparative study in the jurisprudence of Islamic religions and legal systems*, Tehran: Imam Sadiq University.
- Behnam, Jamshid (1383), *Iranians and New Thought*, Tehran: Forozan Publications.
- Emami, Seyyed Hassan (1364), *Civil Rights*, Tehran: Islamic Bookstore.
- Fatemi Qomi, Seyyed Mohammad (2009), *Memoirs of Seyyed Mohammad Fatemi Qomi, by the efforts of Dr. Hassan Zandieh*, Tehran: Museum Library and Islamic Council Document Center.
- Foroughi, Mohammad Ali (1315), "History of Law", *Journal of Education and Training*, vol. 6, no. 10.
- Hasanlu Nasiraleh, Shojaei Aliabadi Hassan (1401), "Islamic jurisprudence-legal model of system building; Damages and solutions", *Quarterly Journal of Basic Human Sciences Research*, vol. 8, no. 3.
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar (2015), *Expanded on Legal Terminology*, Tehran: Ganj Danesh Publications.
- Jafari Nadushan, Ali Akbar and Seyyed Mohsen Hekmati Moghadam (1400), "Review of the process of approving and implementing the principle of subordination in the Constitutional Law", *Tehran University Public Law Studies Quarterly*, vol. 51, no. 4.
- Katouzian, Nasser (2008), *Changes in private law (collection of articles)*, Tehran: Tehran University Press.
- Katouzian, Nasser (2013), *General Rules of Contracts*, Tehran: Publishing Company.
- Katouzian, Nasser (2013), "The relationship between jurisprudence and law", *Useful letter*, no. 43.
- Katouzian, Nasser (2017), *Property and Property*, Tehran: Mizan Publishing House.

153 Abstract

- Kazemi, Mahmoud (2018), "Persian civil law or jurisprudence: a survey of the sources and structure of Iranian civil law", *Private Law Research*, vol. 8, no. 29.
- Modaresi, Ali (1374), *Mard Rozgaran Modares, Martyr of the National Genius of Iran*, Qom: Zhanson Publishing.
- Moradkhani, Fardin (2018), "The concept of law in the thought of Talebov Tabrizi", *Studies of cultural history; research paper of the Iranian History Association*, vol. 11, no. 39.
- Mishtar al-Dawlah, Mirza Yusuf Khan (2012), *Risalah One Word*, Tehran: Bal Publications.
- Nayini, Mohammad Hossein (1385), *Tanbiyeh al-Uma and Tanziyeh Al-Mulleh*, Tehran: Islamic Revolution Documentation Center.
- Nayini, Ahmadreza (2008), "Reza Khan's role in drafting the civil law", *Payam Baharestan*, no. 3.
- Nayini, Ahmadreza (2008), "The role of civil law commissions in regulating the articles of this law", *Payam Baharestan*, no. 5.
- Nouri, Hossein Qoli (1389), *French Civil and Commercial Law; The first Persian translation of the French Civil Law (Napoleon Code)*, corrected by Mohammad Mahdi Montazeri, Tehran: Majd Publications.
- Sadr, Mohsen (1364), *Memories of Sadr al-Shraf*, Tehran: Vahid Publications.
- Saleh, Ali Pasha (1383), *History of Law*, Tehran: University of Tehran.
- Shafiei Sarostani, Ibrahim (2014), *Jurisprudence and legislation; Pathology of legislation in the Islamic Republic of Iran*, Qom: Kitab Taha.
- Soltani, Seyyed Nasser (1401), "The role of Seyyed Mohammad Fatemi Qomi in compiling the civil law of Iran", *Contemporary Comparative Law Studies*, no. 29.
- Tabatabaei, Seyyed Javad (2013), *A Reflection on Iran: The Theory of the Rule of Law in Iran (Part II: Basics of the Theory of Constitutionalism)*, Tehran: Minavi Khord.
- Tabatabai, Seyyed Javad (2019), *Nation, State and the Rule of Law, An Inquiry into the Interpretation of Texts and Sunnah*, Tehran: Minvi Khord.
- Talebov, Abdul Rahim (1346), *Kitab Ahmad; Literature of the Beginning of Constitutionalism*, vol. 2, Tehran: Pocket Books Organization.
- Yaqoubi, Reza (1400), "Mohammad Mosadegh's role in compiling Iran's civil law", *Legal Research Quarterly*, no. 93.
- Zargarinejad, Gholamhossein (1390), *Constitutional Letters; Constitution according to supporters and opponents*, Tehran: Research and Development Institute of Human Sciences.
- Zandiyeh, Hassan and Talat de Pahlavi (2012), "The position of influential clerics in judicial modernization and the compilation of civil law in the first Pahlavi era", *Historical researches*, no. 4.
- Zandiyeh, Hassan and Talat deh Pahlwani (2012), "The role of Shia scholars in compiling the civil law of Iran, the first Pahlavi era (with an emphasis on the role of Seyyed Mohammad Fatemi Qomi)", *Contemporary Political Essays*, no. 8.

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در قانون مدنی ایران و بررسی رویکرد شارحان درقبال این ایده

ابوالفضل قوی البنیه*

چکیده

قانون مدنی یکی از برجسته‌ترین دستاوردهای نظام قانون‌گذاری در ایران است. نویسندگان این قانون، که از برجسته‌ترین شخصیت‌های تاریخ قانون‌گذاری در ایران به‌شمار می‌آیند و اغلب هم در فقه امامیه مجتهد بودند و هم با حقوق اروپایی آشنایی داشتند، محتوای فقه امامیه را با حقوق اروپایی پیوند زدند و آن را در قالب یک قانون مدرن ارائه کردند. بااین‌حال، شارحان این قانون رویکرد واحدی درقبال این پیوند نداشته‌اند و سبک‌های مختلفی را در شرح و تفسیر قانون مدنی دنبال کرده‌اند. پرسش پژوهش حاضر این است که باتوجه به زمینه‌های تدوین و تصویب قانون مدنی، احکام این قانون را چگونه باید فهم کرد؟ پاسخ این پرسش با بررسی هم‌هنگام زمینه‌های تدوین و تصویب قانون مدنی ازجمله زمینه‌های فکری، بین‌المللی، و حقوقی آن و نیز رویکردهای شارحان و مفسران قانون مدنی درقبال ایده پیوند فقه و حقوق اروپایی در این قانون به‌دست خواهد آمد و دریایان روشن خواهد شد که روش صحیح در مواجهه با قانون مدنی توجه هم‌زمان به هر دو منبع تدوین آن، یعنی فقه امامیه و حقوق اروپایی، است.

کلیدواژه‌ها: قانون مدنی، فقه امامیه، حقوق اروپایی، قانون‌گذاری، حقوق مدنی، کاپیتولاسیون، مشروطه.

* دکترای حقوق خصوصی، دانشگاه عدالت، تهران، ایران، abolfazlghavi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲

۱. مقدمه

قانون مدنی با داشتن ویژگی‌های منحصربه‌فرد یکی از برجسته‌ترین دستاوردهای نظام قانون‌گذاری در ایران به‌شمار می‌آید. سبک ویژه نگارش و فضل و دانش نویسندگان متن قانون مدنی باعث شده است تا این قانون دارای چنان استحکامی باشد که پس از نزدیک به یک قرن از زمان تصویب جلد اول آن در سال ۱۳۰۷، اساس آن تاکنون دست نخورده باقی مانده و تنها اصلاحاتی جزئی درخصوص برخی از مواد آن صورت گرفته است.

یکی از اساسی‌ترین ویژگی‌های این قانون ایجاد پیوند میان فقه امامیه و حقوق اروپایی به‌نحوی بی‌سابقه و فوق‌العاده است. مرحوم استاد کاتوزیان در این خصوص چنین می‌نویسد:

تاریخ قانون‌گذاری ایران هیچ‌گاه زحمات و دوراندیشی و پختگی نویسندگان این قانون را فراموش نمی‌کند. اینان با درایت کامل صورت را از قانون مدنی فرانسه، یعنی آشناترین متن معتبر در عصر خود، و محتوا را از فقه امامیه گرفتند و از آن ترکیبی ساختند که هنوز هم‌تایی برای آن نمی‌توان نشان داد. قالب سنتی شکست و جوهری را که در درون داشت به لباسی نو آراست (کاتوزیان ۱۳۹۳: هفت).

در میان شارحان این قانون، نگاه‌های مختلفی درخصوص کیفیت و چگونگی پیوند ایجادشده میان فقه و حقوق اروپایی و میزان تأثیر هرکدام از این عوامل بر قانون مدنی وجود دارد و این تفاوت نگاه‌ها باعث شده تا رویکردهای مختلفی درخصوص شرح و تفسیر قانون مدنی در میان آثار شارحان این قانون وجود داشته باشد.

نوشتار حاضر، پس از مطالعه ریشه‌های تاریخی و عواملی که زمینه‌ساز تصویب قانون مدنی در ایران شدند و شرح مختصری از چگونگی تصویب این قانون، به رویکردهای مختلف درخصوص ایده پیوند فقه و حقوق اروپایی در قانون مدنی اشاره‌ای خواهد داشت. این امر سبب خواهد شد که حقوق‌دانان و پژوهش‌گران حوزه حقوق مدنی، در مواجهه با آثار شارحان قانون مدنی، فهم درست‌تری داشته باشند و در تفسیر و شرح قانون مدنی از خطا و اشتباه مصون بمانند.

پیش‌ازاین، پژوهش‌های متعددی درخصوص تاریخچه و کیفیت تصویب قانون مدنی انجام شده است که از آن میان می‌توان اشاره کرد به تاریخچه قانون مدنی در آثار دکتر حمید بهرامی احمدی (بهرامی احمدی ۱۳۸۳؛ بهرامی احمدی ۱۳۹۰)، مقالات حسن زندیه و طلعت ده‌پهلوانی درخصوص نقش علما و روحانیون در تدوین قانون مدنی (زندیه و ده‌پهلوانی ۱۳۹۲؛ زندیه و ده‌پهلوانی ۱۳۹۱)، مقاله دکتر محمدمهدی الشریف درخصوص تاریخچه قانون مدنی

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در قانون مدنی ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۵۷

(الشریف ۱۳۹۷)، مقاله دکتر محمود کاظمی با عنوان «قانون مدنی یا فقه فارسی» (کاظمی ۱۳۹۸)، مقاله دکتر ناصر سلطانی درخصوص نقش سیدمحمد فاطمی قمی در تدوین قانون مدنی (سلطانی ۱۴۰۱)، مقالات احمدرضا نایینی درخصوص نقش رضاخان و نقش کمیسیون‌های قانون مدنی در تدوین این قانون (نایینی ۱۳۸۸ الف؛ نایینی ۱۳۸۸ ب)، مقاله رضا یعقوبی درخصوص نقش محمد مصدق در تدوین قانون مدنی (یعقوبی ۱۴۰۰)، و نیز کتاب‌های شرح خاطرات افراد دخیل در نگارش و تصویب قانون مدنی ازجمله شرح حال سیدمحمد فاطمی قمی (فاطمی قمی ۱۳۸۹) و سیدمحسن صدر (صدر ۱۳۶۴). هم‌چنین، شرح‌های متعدد قانون مدنی و آثاری هم‌چون کتب دکتر حسن امامی، مصطفی عدل، محمد عبده بروجردی، و آثار دکتر ناصر کاتوزیان و دکتر محمدجعفر جعفری لنگرودی را نیز می‌توان از پیشینه‌های پژوهش جاری دانست.

بالاین حال، در این پژوهش تلاش شده است تا، با استفاده از آثار پیش گفته و به‌ویژه آثار ارزشمند دکتر ناصر کاتوزیان، دسته‌بندی روشن‌تری از رویکردها درخصوص ایده پیوند فقه و اروپایی ارائه و رهنمودی برای نظام قانون‌گذاری کنونی ارائه شود.

۲. زمینه‌های تصویب قانون مدنی

تصویب قانون مدنی با ویژگی‌های منحصربه‌فردش اتفاقی نبود که به‌طور ناگهانی و دفعه‌تاً در اسفند ۱۳۰۷ انجام شود، بلکه علل و زمینه‌های سیاسی، فرهنگی، و اجتماعی مختلفی این اتفاق را رقم زد. مواجهه با دنیای مدرن، که انتظام امور آن با مفهومی به‌نام قانون صورت می‌گرفت و توجه روشن‌فکران ایرانی به این مفهوم و غلبه ایده جمع میان فقه و قانون مدرن در میان ایشان، وجود نمونه‌های موفق از تجربه سایر کشورهای اسلامی در امتزاج فقه و سنت‌های اسلامی با قانون مدرن و درنهایت روند طی شده در زمینه قانون‌گذاری در کشور در عصر مشروطه برخی از مهم‌ترین زمینه‌های منتهی به تصویب قانون مدنی بودند. درادامه، به شرح هریک از این عوامل پرداخته خواهد شد.

۱.۲ زمینه فکری (نقش روشن‌فکران در آشنایی ایرانیان با قانون)

نخستین موردی که می‌توان به‌عنوان یکی از زمینه‌های نگارش و تصویب قانون مدنی در ایران از آن نام برد، آشنایی مردم ایران با مفهوم قانون از طریق روشن‌فکران ایرانی است. در سال‌های منتهی به مشروطه، در زمان حکومت قاجار، با گسترش ارتباطات میان روشن‌فکران و

سیاست‌مداران ایرانی با جوامع اروپایی، آرام‌آرام زمینه‌های آشنایی ایرانیان با قوانین اروپایی شکل گرفت. روشن‌فکران از فرنگ برگشته تلاش می‌کردند تا با نگارش سیاحت‌نامه‌ها و رساله‌های گوناگون، قانون را به‌عنوان نجات‌دهنده جامعه ایران معرفی کنند. یکی از نخستین تلاش‌ها در این مسیر مربوط به میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله، دیپلمات دوره ناصرالدین‌شاه، است. او در رساله‌ای با عنوان یک کلمه قانون را به‌عنوان علت‌العلل پیشرفت غرب و محور نظم‌دهنده تمدن غربی معرفی می‌کند.

رساله یک کلمه اولین بار در سال ۱۲۸۷ ق (۱۸۷۰ م) به‌چاپ رسید. این رساله از منظر تحولات حقوقی ایران بسیار مهم و قابل‌توجه است و برخی این رساله را مبنای نظری تبدیل شرع به نظام حقوقی عرف می‌دانند (طباطبایی ۱۳۹۳: ۱۴). مستشارالدوله می‌نویسد:

یک کلمه که جمیع انتظامات فرنگستان در آن مندرج است، کتاب قانون است که جمیع شرایط و انتظامات معمول بها که به امور دنیویه تعلق دارد در آن محرر و مسطور است و دولت و امت، معاً، کفیل بقای آن است (مستشارالدوله ۱۳۹۲: ۲۶).

در نمونه دیگر، میرزا ملکم‌خان در سرمقاله اولین شماره از روزنامه قانون چنین می‌نویسد:

قانون عبارت است از اجتماع قوای آحاد یک جماعت به‌جهت حفظ حقوق عامه ... و بدانید که استخلاص ایرانی از این گرداب مذلت و ظلمت و اسیری ممکن نیست، مگر به استقرار قانون ... جمیع خرابی‌ها و جمیع ظلم‌ها از عدم قانون است ... اگر آدم هستید، قانون بخواهید ...^۱ (آجودانی ۱۳۸۳: ۱۷۹).

روشن‌فکران دیگری نیز در این دوران به بیان اهمیت قانون پرداخته‌اند که از آن میان می‌توان به عبدالرحیم طالبوف اشاره کرد. او یکی از روشن‌فکرانی است که آثار قابل‌توجهی درخصوص مفاهیم بنیادینی مانند قانون، نمایندگی، حق، و قانون اساسی دارد (مرادخانی ۱۳۹۸: ۱۰۸).

او معتقد است در هر جا و هر کشوری که قانون نباشد، هیچ منفعت و تمدن و سعادت نیست و جز وحشت و نقمت چیزی نیست.

«هر جا قانون نیست، اساس منافع نیست و هر جا اساس منافع نیست، تمدن نیست، هر جا تمدن نیست وحشت است، هر جا وحشت است، سعادت و برکات نیست. پس، هر جا قانون نیست، سعادت برکات نیست» (طالبوف ۱۳۴۶: ۱۲۷).

البته تمامی روشن‌فکران این دوره درخصوص نسبت میان فقه اسلامی و قانون به مفهوم مدرن آن اتفاق‌نظر نداشته‌اند. به‌عنوان مثال، نکته قابل‌توجه در نوشته‌های روشن‌فکرانی هم‌چون

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در *قانون مدنی* ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۵۹

مستشارالدوله و ملکم خان تلاش آن‌ها برای اثبات این مدعاست که قوانین اروپایی نه تنها با شریعت اسلامی مغایرتی ندارند، بلکه منطبق بر آن‌اند و حتی ملهم از شریعت اسلامی هستند (مستشارالدوله ۱۳۹۲: ۳۲؛ آبراهامیان ۱۳۹۵: ۸۷).

درمقابل، روشن‌فکرانی مانند آخوندزاده به تقابل کامل اسلام و حقوق مدرن و عدم امکان جمع میان آن‌ها معتقد بودند. آخوندزاده به صراحت فقه و بسیاری از آموزه‌های اسلامی مانند اصول عدالت، قوانین ارث، حقوق زنان، قانون حجاب، و ... را به تمسخر می‌گرفت و فقه و علوم اسلامی را برای اداره نهادهای سیاسی، اقتصادی، و ... ناکارآمد و بی‌ارزش می‌دانست (نصری ۱۳۸۶: ۱۰۷).

در میان این دو دیدگاه، اندیشه روشن‌فکرانی مانند طالبوف به چشم می‌خورد که درعین باور به تمایز فقه و حقوق مدرن از هم، به امکان نوعی جمع میان فقه و قانون و تکمیل و تعاون اسلام و مدرنیته معتقد بودند و از قضا این دیدگاه در نهایت به ایده غالب در عصر مشروطه تبدیل گردید (حسنلو و شجاعی علی‌آبادی ۱۴۰۱: ۱۲۷) و می‌توان تأثیر آن را در ایده محوری *قانون مدنی* یعنی ایجاد پیوند میان فقه و حقوق اروپایی مشاهده کرد.

۲.۲ زمینه بین‌المللی (تجربه کشورهای اسلامی در امتزاج فقه و سنت‌های اسلامی با قانون مدرن)

عامل دیگری که می‌توان آن را زمینه‌ساز نگارش و تصویب *قانون مدنی* در ایران دانست، تجربه برخی از کشورهای اسلامی، به‌ویژه مصر و امپراتوری عثمانی، در مواجهه با قانون مدرن و امتزاج فقه و سنت‌های اسلامی با قانون مدرن در این کشورها بود.

تدوین مجموعه‌های *قانون مدنی* و *قانون جزایی* به دستور ناپلئون در سال‌های ابتدایی قرن نوزدهم که در پی پیروزی انقلاب فرانسه انجام شده بود، در اندک زمانی بیش‌تر کشورهای اروپایی را تحت تأثیر قرار داد و این کشورها به تقلید از فرانسه به تدوین مجموعه‌های قوانین مدنی و کیفری پرداختند. به تدریج سایر کشورها و از جمله کشورهای اسلامی نیز به تبعیت از موج ایجادشده در کشورهای اروپایی به قانون‌نویسی روی آوردند و به تبع در نخستین گام، به الگوبرداری و اقتباس از قوانین کشورهای اروپایی هم‌چون فرانسه، آلمان، و بلژیک پرداختند (شفیعی سروستانی ۱۳۹۴: ۲۲).

حکومت عثمانی از نخستین کشورهای اسلامی بود که تحت تأثیر این موج قرار گرفت. حاکمان عثمانی، تحت فشار عوامل داخلی و خارجی، به اقتباس از قوانین غربی روی آوردند و

قوانینی هم‌چون قانون تجارت و قانون تجاری با اقتباس از حقوق فرانسه در این کشور به تصویب رسید. با این حال، تحت تأثیر اعتقادات دینی جاری در این کشور، فکر تقنین احکام شرعی و تبدیل آن‌ها به متون قانونی در این کشور قوت گرفت و به تدوین مجموعه قانونی منحصر به فرد در زمینه حقوق مدنی منتهی شد.

دولت عثمانی هیئتی متشکل از هفت حقوق‌دان معین کرد تا قانونی مناسب براساس فقه حنفی درباره معاملات تدوین کند. این هیئت، که «انجمن مجله» نام گرفته بود، در سال ۱۸۷۶ م مجموعه مقرراتی را به نام «مجله الاحکام العدلیه» منتشر کرد که در واقع نخستین مجموعه مدون قوانین مدنی در کشورهای اسلامی به‌شمار می‌رود (درباره علم حقوق ۱۳۸۹: ۳۲). این مجموعه قوانین توانست تا حد زیادی خلأ بزرگی را که در عالم قضاوت و معاملات شرعی وجود داشت برطرف کند و از این رو مورد استقبال کشورهای اسلامی قرار گرفت و در بسیاری از کشورها اجرا شد.

در مصر نیز، در زمان حکومت محمدعلی پاشا، اقدامات سترگی در زمینه تدوین قوانین انجام شد. در این کشور وکیلی فرانسوی‌الاصل، با نام مانوری، با اقتباس از قوانین مدنی فرانسه و ایتالیا و با رعایت شریعت اسلامی در برخی از مواد قانون مدنی مصر را در سال ۱۸۷۵ به زبان فرانسوی تدوین کرد که به عربی نیز ترجمه شد. با توجه به این که این قانون به دلیل اقتباس از حقوق فرانسه ناهماهنگی‌هایی با مقتضیات جامعه مصر داشت، قانون مدنی جدید این کشور در سال ۱۹۴۹ با رعایت شریعت اسلامی به تصویب رسید (همان: ۳۳).

باید توجه داشت که فکر ترجمه قوانین اروپایی به زبان فارسی نیز در سال‌های منتهی به مشروطه در ایران نیز به وجود آمده بود. به عنوان مثال، در دوره مظفرالدین شاه قاجار، حسین قلی نوری، وزیر فواید عامه، با ترجمه بخش‌های گزیده‌ای از کد ناپلئون یا ترجمه عربی آن به نگارش پیش‌نویسی برای قانون مدنی اقدام کرد. این اقدام به گفته خود او در مقدمه کتاب در سال اول سلطنت مظفرالدین شاه (۱۳۱۴ ق)، یعنی ده سال پیش از مشروطه، صورت گرفته است (نوری ۱۳۸۹: ۱۱).

۳.۲ زمینه حقوقی (تجربه قانون‌گذاری در ایران در عصر مشروطه)

آخرین عاملی که باید در خصوص زمینه‌سازی برای تدوین و تصویب قانون مدنی مورد بررسی قرار گیرد، وقوع انقلاب مشروطه در ایران و تأسیس مجلس قانون‌گذاری است. در سرتاسر تاریخ ایران پس از اسلام تا زمان مشروطه قانون و حکمی به جز قوانین و احکام الهی مشروع شناخته نمی‌شد، حتی برخی از پادشاهان تلاش می‌کردند تا حکومت خود را به

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در *قانون مدنی* ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۶۱

تأیید فقها و علمای اسلام برسانند، اما پیروزی انقلاب مشروطه در ایران و تأسیس مجلس قانون گذاری را می توان نقطه عطفی در روابط درهم تنیده فقه و حکومت در ایران دانست. زمره های ایجاد مجلس قانون گذاری از همان ابتدا باعث ایجاد کش مکش ها و مباحثه های طولانی در جامعه شد. برخی از فقها وضع هرگونه قانونی را مخالف با شریعت می دانستند. به عنوان مثال، نویسنده رساله *تذکره الغافل و ارشاد الجاهل*^۲ می نویسد:

مسلم را حق جعل قانون نیست. والله ابدأ گمان آن نداشتم که کسی جعل قانون را امضا کند و از برای مملکت اسلام، قانونی جز قانون الهی بپسندد و مقتضیات عصر را مغيّر بعضی مواد قانون الهی بداند و معذک، او معتقد به خاتمیت و کمال دین محمد (ص) باشد (زرگری نژاد ۱۳۹۰: ۲۸۵).

درمقابل نیز، برخی دیگر از فقها استدلال می کردند که حضور تعدادی از مجتهدان در مجلس قانون گذاری و مواظبت آنان بر این که قوانینی که وضع می شوند، مخالف شرع نباشند برای مشروع دانستن مجلس کافی است. به عنوان مثال، مرحوم نایینی در مقدمه کتاب *تنبيه الامّة و تنزيه الملة* در این خصوص چنین نوشته است:

مشروعیت نظارت هیئت منتخبه مبعوثان بنابر اصول اهل سنت و جماعت، که اختیارات اهل حل و عقد امت را در این امور متبع دانسته اند، به نفس انتخاب ملت متحقق و متوقف بر امر دیگری نخواهد بود، اما بنابر اصول ما طایفه امامیه، که این گونه امور نوعیه و سیاست امور امت را از وظایف نواب عام عصر غیبت علی مغیبه السلام می دانیم، اشتغال هیئت منتخبه بر عده ای از مجتهدین عدول و یا مأذونین از قبل مجتهدی و تصحیح و تنفید و موافقتشان در آرای صادره برای مشروعیتش کافی است (نایینی ۱۳۸۵: ۷۵).

این نگرانی ها به تصویب اصل دوم متمم *قانون اساسی مشروطه* منتهی شد که در آن چنین آمده بود:

مجلس مقدس شورای ملی ... باید در هیچ عصری از اعصار مواد قانونیه آن مخالفتی با قواعد مقدسه اسلام و قوانین موضوعه حضرت خیر الانام صلی الله علیه و آله و سلم نداشته باشد و معین است که تشخیص مخالفت قوانین موضوعه با قواعد اسلامی برعهده علمای اعلام ادام الله برکات وجودهم بوده و هست ...^۳

بااین حال و باتوجه به اختلاف نظر فقها درخصوص صلاحیت مجلس شورای ملی در وضع قوانین، تصویب هر قانونی در مجلس با مقاومت روبه رو می شد. راه حلی که برخی از رجال و

شخصیت‌ها در آن زمان برای برون‌رفت از این مشکل پیدا کرده بودند، تقسیم قوانین به قوانین شکلی و ماهوی و به‌تصویب‌رساندن قوانینی از قبیل قانون «اصول تشکیلات عدلیه» و قانون «اصول محاکمات حقوقی» و قانون «محاکمات جزایی» در مجلس بود تا زمینه برای تصویب قوانین ماهوی هم‌چون قانون مدنی و قانون مجازات نیز هموار شود.

سخن‌رانی سیدحسن مدرس در دوره چهارم مجلس شورای ملی نشان‌دهنده تمایز میان قوانین شکلی و قوانین ماهوی در نظر فقهاست. او می‌گوید:

ماهیت مسائل حقوقی و جزایی همان است که در قانون اسلام هست و امکان ندارد به‌قدر یک خشخاش از آن کم‌وزیاد بشود، اما راجع به کیفیت اجرای آن‌ها (قوانین شکلی) وضعیات دنیا ما را متنبه می‌کند که کیفیات اجرا و طرز اداره باید به وضع سایر نقاط دنیا باشد که مردم بگویند ما هم داخل در تمدن شدیم (مدرسی ۱۳۷۴: ۵۰۳).

در همین زمینه محمدعلی فروغی، ضمن یک سخن‌رانی در دانشکده حقوق دانشگاه تهران، چنین می‌گوید:

مخالفت آقایان با حکومت قانون چنان اساس و استحکام داشت که تا مدت مدیدی محاکم عدلیه احکامی را که صادر می‌کردند، حکم نمی‌نامیدند و رأی خود را در دعاوی «راپرت به مقام وزارت» عنوان می‌کردند...؛ زیرا باوجود قانون شرع، قانون دیگری محل احتیاج نبود و جایز هم نیست و حتی چیز دیگر را قانون نمی‌توان نامید... این بود که در مجلس شورای ملی وضع قوانین برای عدلیه مشکل، بلکه محال می‌نمود... از آن طرف «اقتضای روزگار» و «عقیده متجددین» که قانون را لازم می‌دانستند و وزیر عدلیه میان دو سنگ آسیا گرفتار بود... مرحوم حسن پیرنیا که وزیر عدلیه شد، تدبیری اندیشید... که قوانین مفصل است... مجلس به کمیسیون عدلیه مأموریت بدهد [قوانین را تصویب کند]... اول قانونی که از یک کمیسیون گذشت، قانون اصول محاکمات حقوقی بود.... (فروغی ۱۳۱۵: ۷۳۰).

سپس، فروغی تفاوت نگاه به قوانین شکلی و ماهوی را چنین توضیح می‌دهد:

قانون تشکیلات و قانون اصول محاکمات حقوقی و محاکمات جزایی مربوط به اساس محاکم عدلیه و عملیات آن‌هاست و فقط محاکمه را تنظیم می‌کند و حقوق اصلی مردم را بر یک‌دیگر و اموری که به زندگانی اجتماعی حاکم است، مشخص نمی‌نماید و این اصول به قوانین مدنی و جزایی استقرار می‌یابد و قوانین تجارت نیز متمم آن می‌باشد، ولیکن تهیه این قسمت و پیش‌بردن آن از قسمت اول هم مشکل‌تر بود؛ زیرا که در آن قسمت درمقابل معارض‌ها و معترض‌ها می‌گفتیم این قانون نیست، مقرراتی است که عملیات محاکم عدلیه

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در *قانون مدنی* ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۶۳

را تحت نظم و قاعده درمی آورد، ولی اگر می خواستیم نغمه قانون مجازات و قانون مدنی را بلند کنیم، هنگامه برپا می شد که مقابل قانون شرع قانون وضع می کنند (همان: ۷۳۳).

دکتر احمد متین دفتری نیز در یک سخنرانی این شرایط را چنین توصیف می کند:

... در قانون گذاری قدم های مهمی ممکن نبود برداشته شود. فقط اصول محاکمات حقوقی و جزایی و تجارتي به صورت قوانین موقت مصوب کمیسیون مجلس شورای ملی با حفظ مرجعیت وسیع محاکم شرع از سال ۱۳۲۹ قمری به بعد تصویب شد و قوانین مربوط به ماهیت دعوی، یعنی به اصطلاح قوانین مادی از قبیل قانون مدنی، قانون تجارت، قانون مجازات عمومی، مسکوت ماند و محاکم عرفی نسبت به اموری در صلاحیت آنها مانده بود، برای قضاوت اکثراً مستند قانونی نداشتند، و متداعین متوسل به اوراق استفتا از مجتهدین می شدند و محکمه احیاناً خود را با فتاوی متعارض مواجه می دید (صالح ۱۳۸۳: ۲۳۵).

در نهایت با وجود زمینه های فوق الذکر، کار تدوین قانون مدنی به کیفیتی که در ادامه خواهد آمد، آغاز شد.

۳. کیفیت تدوین و تصویب قانون مدنی

اگرچه جلد اول *قانون مدنی* در سال ۱۳۰۷ در مجلس شورای اسلامی به تصویب رسید، نگارش پیش نویس آن از سال ها قبل توسط سید محمد فاطمی قمی آغاز شده بود. سید محمد فاطمی قمی از شاگردان حاج میرزا محمد حسن آشتیانی و هم درس حاج شیخ مرتضی آشتیانی و از اعظم مجتهدان بود که نگارش پیش نویس بخش مهمی از *قانون مدنی* توسط او صورت گرفته است (جعفری لنگرودی ۱۳۹۵: ۲۷۶۰).

او در خاطرات خود به نخستین کمیسیونی که برای تدوین *قانون مدنی* تشکیل شد، چنین اشاره می کند: «در بیست و هشتم سنبله ۱۲۹۸ شمسی دست خطی راجع به تشکیل کمیسیون صادر و در ششم میزان ۱۲۹۸ ش از طرف وزارت عدلیه اطلاع داده شد» (فاطمی قمی ۱۳۸۹: ۱۰۵)، باین حال براساس برخی از خاطرات سید محمد فاطمی قمی به نظر می رسد که او نگارش پیش نویس *قانون مدنی* را پیش از سال ۱۲۹۸ آغاز کرده است (نایینی ۱۳۸۸ الف: ۹۰۷). فروغی در سخنرانی خود، در دانشکده حقوق دانشگاه تهران، پس از بیان مخالفت ها با نگارش قوانین ماهوی، از جمله قانون مدنی، و پاسخ به این اشکالات می گوید:

این حرف‌ها در مقابل مردم مغرض و بی‌انصاف مؤثر نبود و ما را از مخصمه محفوظ نمی‌داشت، این بود که این قسمت را محرمانه شروع کردیم و به اتفاق آقای تقوی و آقای فاطمی مشغول شدیم، در حالی که اطمینان نداشتیم که زحمتی که می‌کشیم، هیچ‌وقت به‌ثمر برسد و به‌موقع عمل بیاید (فروغی ۱۳۱۵: ۷۳۳).

به‌هر حال، طبق گفته سید محمد فاطمی قمی، چندین کمیسیون برای این منظور تشکیل و بدون نتیجه منحل شدند. بررسی اسناد مربوط به این دوره نیز نشان‌دهنده تشکیل کمیسیون‌هایی در مورد *قانون مدنی* با محوریت نقش علما و روحانیون در تدوین *قانون مدنی* است (زندیه و ده‌پهلوانی ۱۳۹۲: ۹۵). نهایتاً با اراده سیاسی حکومت به‌جهت الغای کاپیتولاسیون (سلطانی ۱۴۰۱: ۱۲۹)، کمیسیون نهایی تدوین *قانون اساسی* در دهم دی‌ماه ۱۳۰۶ با حضور جمعی از برجسته‌ترین فقها و حقوق‌دانان در وزارت دادگستری تشکیل می‌شود (صالح ۱۳۸۳: ۲۶۹). این کمیسیون موفق می‌شود در مدت کوتاهی جلد اول *قانون مدنی* از ماده ۱ تا ۹۵۵ را جهت تصویب به مجلس ارائه کند.

در مجموع، باید گفت نگارش *قانون مدنی* نخستین تجربه فقها و حقوق‌دانان ایرانی از نگارش یک قانون با قالب مدرن و محتوای فقهی است. ترکیب کمیسیون تدوین جلد اول *قانون مدنی* به‌خوبی نشان می‌دهد که این درهم‌آمیزی فقه و حقوق مدرن ابتدا در خود تدوین‌کنندگان این قانون صورت گرفته است. سوابق آن‌ها نشان می‌دهد که هم با فقه امامیه آشنا بوده‌اند و هم با حقوق مدرن، به‌ویژه حقوق فرانسه. در میانشان هم مجتهد مسلم وجود دارد و هم فارغ‌التحصیل حقوق از فرانسه. طبق گزارش‌هایی که از تدوین *قانون مدنی* صورت گرفته است و به‌گواهی متن خود این قانون، تدوین‌کنندگان *قانون مدنی* در نگارش آن هم به حقوق فرانسه (به‌ویژه *قانون مدنی* ۱۸۰۴) توجه داشته‌اند (کاتوزیان ۱۳۹۷: ۱۶۵) و تقسیم‌بندی و شکل کلی *قانون مدنی* را بر مبنای *قانون مدنی فرانسه* طرح‌ریزی کرده‌اند (کاظمی ۱۳۹۸: ۲۵۲) و هم کتب مشهور فقه امامیه از قبیل *شرایع الاسلام*، *شرح لمعه*، *جواهر الکلام*، *مکاسب محرمة*، و ... مورد رجوع آنان بوده است (بهرامی احمدی ۱۳۹۰: ۳۵). اهمیت تصویب سریع *قانون مدنی* به‌منظور الغای کاپیتولاسیون موجب گردید که در تصویب جلد اول *قانون مدنی* تعجیل شود و با یک اقدام انقلابی *قانون مدنی* مجلد شود و با تصویب یک ماده واحده و یک قیام و قعود در هجدهم اردیبهشت ۱۳۰۷ ش به‌تصویب مجلس شورای ملی برسد (زندیه و ده‌پهلوانی ۱۳۹۱: ۸۳).

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در قانون مدنی ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۶۵

۴. رویکردهای مختلف در شرح و تفسیر قانون مدنی بر مبنای ایده محوری پیوند فقه و حقوق اروپایی

مدت کوتاهی پس از تصویب قانون مدنی، نگارش شرح و تفسیر بر این قانون نیز آغاز شد. نخستین شرح بر قانون مدنی را مصطفی عدل، که یکی از اعضای کمیسیون تدوین قانون مدنی بود، تنها یک سال پس از تصویب جلد اول این قانون نگاشت. از آن پس تاکنون ده‌ها اثر علمی از قبیل کتاب، مقاله، یادداشت، و ... در شرح و تفسیر تمام یا بخشی از قانون مدنی نگاشته شده است.

یکی از معیارهایی که درخصوص تمایز شارحان قانون مدنی می‌توان اتخاذ کرد و مورد توجه نوشتار حاضر قرار دارد، نگاه آنان به ایده محوری قانون مدنی، یعنی پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی، و رویکرد آنان درخصوص شرح و تفسیر قانون مدنی است. یکی از نویسندگان در این خصوص می‌نویسد:

در تفسیر قانون مدنی همواره دو شیوه وجود داشته است. برخی حقوق‌دانان از آغاز تدوین قانون مدنی، گرایش به تفسیر قانون مدنی براساس مبانی فقهی داشته و برخی دیگر خلاهای قانون مدنی را با مراجعه به حقوق خارجی و به‌خصوص حقوق فرانسه پر کرده‌اند و البته اغلب حقوق‌دانان در برزخ بین این دو شیوه قرار دارند (الشریف ۱۳۹۷: ۹۲).

مرحوم استاد کاتوزیان نیز، در سال ۱۳۷۹ در مقدمه جدیدی که بر کتاب تحولات حقوق خصوصی (یادنامه دکتر حسن امامی) (کاتوزیان ۱۳۸۱: ۱۳۸۱) نگاشته است، این مسئله را چنین شرح می‌دهد:

اگر بیگانه‌ای حقوق مدنی محمد بروجردی عبده یا آقای حائری شهاباغ را بخواند، گمان می‌برد که در حقوق ایران منبعی بالاتر از قانون وجود دارد و مواد قانون مدنی تنها به عنوان مثال و مظهري از این قواعد کلی است و چهره فرعی دارد. در برابر این مکتب، که هنوز هم در میان حقوق‌دانان ما پیروانی دارد، گروهی از نویسندگان از همان آغاز امر در پی آن بودند که برای قانون مدنی شخصیتی مستقل به وجود آورند و رابطه آن را با پیشینه تاریخی خود قطع کنند: نگاه اجمالی به حقوق مدنی مرحوم عدل نشان می‌دهد که تا چه اندازه تفسیر قانون مدنی از فقه دور افتاده و چنان است که گویی هیچ سابقه‌ای در کشور ما نداشته و ساخته ذهن نمایندگان مجلس شورای ملی است. در میان این دو گروه، جمعی آن افراط و این تفریط را رها ساختند و هر دو مکتب را به هم آمیختند، بدین امید که از این آمیزه به اصالت مطلوب رسند.

باتوجه به این بیان و با رجوع به آثار شارحان مختلف قانون مدنی، می‌توان چهار رویکرد مختلف را در شرح و تفسیر قانون مدنی بیان کرد که در ادامه به آن‌ها اشاره خواهد شد.

۱.۴ رویکرد نخست: قانون مدنی ترجمه فارسی و تبویب‌شده فقه است.

این رویکرد از زمان تصویب قانون مدنی تا امروز طرف‌دارانی دارد. براساس این نظریه، تمام محتوای قانون مدنی به لحاظ احکام ماهوی محتوای فقهی بوده و نقش حقوق اروپایی در تدوین قانون مدنی حداکثر مربوط به ساختار و فرم ظاهری قانون یا به اصطلاح در تبویب و ماده به ماده ذکر کردن احکام بوده است و حداکثر در مواردی که در فقه برای مسائل حکمی پیش‌بینی نشده بوده، مورد توجه تدوین‌کنندگان قانون مدنی قرار گرفته است.

همان‌طور که در گذشته هم بیان شد، به اعتقاد برخی از شارحان قانون مدنی، تقسیم‌بندی و شکل کلی قانون مدنی بر مبنای قانون مدنی فرانسه طرح‌ریزی شده (کاظمی ۱۳۹۸: ۲۵۲)، ولی مبنای نگارش احکام قانونی، کتب مشهور فقه امامیه از قبیل شرایع الاسلام، شرح لمعه، جواهر الکلام، مکاسب محرمة، و ... بوده است (بهرامی احمدی ۱۳۹۰: ۳۵).

نکته قابل توجه این که رویکرد فوق تنها به قانون مدنی ایران محدود نیست، بلکه برخی از علما در خصوص مجله الاحکام العدلیه، که در عثمانی تدوین شده بود، نیز چنین عقیده‌ای داشتند. به نوشته صاحب کتاب تحریر المجله «این کتاب همان‌طور که از سبک نگارش آن پیداست و بر آن غلبه دارد، یک کتاب فقهی است، نه تدوین قانون یا می‌توان آن را "فقه قانونی" یا "قانون فقهی" نامید» (آل کاشف الغطاء ۱۳۹۰: ۱۰۹).

کتاب حقوق مدنی مرحوم محمد بروجردی عده را می‌توان یکی از مصادیق مهم این رویکرد به قانون مدنی تلقی کرد. به تعبیر استاد کاتوزیان:

اگر بیگانه‌ای حقوق مدنی محمد بروجردی عده یا آقای حائری شاهی را بخواند، گمان می‌برد که در حقوق ایران منبعی بالاتر از قانون وجود دارد و مواد قانون مدنی تنها به عنوان مثال و مظهري از این قواعد کلی است و چهره فرعی دارد (کاتوزیان ۱۳۸۳: ۱۹۲).

البته این امر بدان معنا نیست که در این کتاب اشاره‌ای به حقوق اروپایی وجود نداشته باشد، بلکه به واسطه آشنایی مرحوم بروجردی عده با دو زبان فرانسه و آلمانی در قسمت‌های مختلف کتاب، از جمله در بحث تعریف مالکیت (بروجردی عده ۱۴۰۱: ۳۶) و نیز حد مالکیت در فضا و زیر زمین (همان: ۴۰)، اشاراتی به حقوق فرانسه، سوئیس، و آلمان در این کتاب دیده می‌شود، اما در نقطه مقابل این اثر مشحون است از ارجاع به آثار فقهای امامیه از قبیل دروس و

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در *قانون مدنی* ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۶۷

قواعد شهید اول، مسالک و شرح لمعه شهید ثانی، جواهر الکلام صاحب جواهر، تذکره علامه، شرایع محقق، مکاسب شیخ انصاری، و ... که نمونه‌های تفصیلی آن را می‌توان در بحث از شرایط اساسی صحت معاملات (همان: ۸۹-۹۱) و بحث در باب تنجیز و تعلیق عقود (همان: ۱۳۲-۱۴۰) مشاهده کرد.

۲.۴ رویکرد دوم: *قانون مدنی* ترجمه‌ای از حقوق اروپایی به‌ویژه *قانون مدنی فرانسه* یا *قانون مدنی سوئیس* است.

باتوجه به نقش پررنگ فقه و به‌ویژه فقه امامیه در تدوین *قانون مدنی*، برای این رویکرد نمی‌توان قائلان زیادی را در نظر گرفت. استاد کاتوزیان این رویکرد را به دکتر عبدالمجید امیری قائم مقامی منتسب می‌کند. به تعبیر استاد کاتوزیان:

در این میان، عده‌ای هم فقط به حقوق اروپایی پرداختند. گویی در این کشور حقوقی وجود ندارد. یک نمونه آن کتاب *حقوق مدنی* مرحوم عدل است که اگر گاهی هم به فقه اشاره می‌کند، بسیار نپیخته است. نمونه دیگر کتاب *تعهدات* مرحوم دکتر قائم مقامی است. ایشان تحصیل کرده سوئیس و مرد بسیار زحمت‌کشی بود، ولی حقوق سوئیس را درس می‌داد و به حقوق ایران کاری نداشت. تفسیر وی از *قانون مدنی* نیز در سایه اصول حقوق سوئیس بود نه در سایه فقه یا حقوق اسلامی (کاتوزیان ۱۳۸۳: ۱۹۲).

یک نمونه جالب از نوع نگاه مرحوم امیری قائم مقامی به *قانون مدنی* و شیوه تفسیر او مطلبی است که او در ذیل بحث «مرگ یا زوال اهلیت یکی از طرفین در جریان مذاکره» بیان کرده است (امیری قائم مقامی ۱۳۷۸: ۲۲۷)؛ او در مقدمه بحث می‌نویسد:

قانون مدنی نسبت به آثار حقوقی ایجاب و قبول و به‌ویژه موردی که یکی از طرفین قبل از تشکیل عقد در جریان مذاکره بمیرد و یا اهلیت اجرای حقوق مدنی خود را از دست دهد، ساکت است. لذا به دستور ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی باتوجه به روح و مفاد قوانین و عرف و عادت مسلم قضیه از طریق تفسیر باید راه حل‌های مستند اگر این مناسب را بیابیم و چون عرف و عادت مسلم قضیه در حقوق ما هنوز پرورش نیافته، کلی بانوان ناچار باتوجه به عرف و عادت‌های مسلم قضیه در اقتصاد و حقوق جدید (به‌ویژه حقوق لقادر او ایرانی آلمان و سوئیس و فرانسه) باید راه حلی را یافت که با روح و مفاد قوانین و سایر عناصر محیط ما سازگار باشد. این همان مفهوم تفسیر قضایی است که ماده ۳ قانون آیین دادرسی مدنی آن را تکلیف می‌کند.

او در ادامه، به صورت تفصیلی و جداگانه، راه حل مسئله را به ترتیب در حقوق آلمان، سوئیس، و فرانسه پی می‌گیرد و پاسخ این سه نظام حقوقی به پرسش مطرح شده را بیان می‌کند. به هر حال، اگر این نگاه در خصوص تمام قسمت‌های *قانون مدنی* قائلانی نداشته باشد، اما در خصوص برخی از قسمت‌های *قانون مدنی*، به ویژه کتاب‌های دوم و سوم *قانون مدنی*، که با فاصله از کتاب اول به تصویب رسیدند، طرف‌دارانی دارد. به عنوان مثال، به گفته یکی از نویسندگان، کمیسیون دوم تدوین *قانون مدنی*، که مأمور تدوین جلد‌های دوم و سوم *قانون مدنی* بود، در کار تدوین خود به حقوق اروپایی به ویژه حقوق سوئیس نظر داشت و علت این امر را نیز حضور دکتر متین‌دفتری در این کمیسیون بیان کرده است (بهرامی احمدی ۱۳۹۰: ۴۷).

۳.۴ قانون مدنی پس از تصویب دارای شخصیت مستقل و غیروابسته به فقه و حقوق اروپایی است.

یکی از رویکردهایی که امروزه در تفسیر قوانین تمایل بیش‌تری به آن وجود دارد، رویکرد نگاه به قوانین به عنوان یک شخصیت مستقل و تفسیر هر قانونی بدون رجوع به فقه یا حقوق اروپایی یا حتی شرح مذاکرات تدوین‌کنندگان آن قانون است. این نگاه در خصوص شرح و تفسیر *قانون مدنی* نیز وجود دارد. به تعبیر استاد کاتوزیان:

گروهی از نویسندگان از همان آغاز امر در پی آن بودند که برای *قانون مدنی* شخصیتی مستقل به وجود آورند و رابطه آن را با پیشینه تاریخی خود قطع کنند: نگاه اجمالی به حقوق مدنی مرحوم عدل نشان می‌دهد که تا چه اندازه تفسیر *قانون مدنی* از فقه دور افتاده و چنان است که گویی هیچ سابقه‌ای در کشور ما نداشته و ساخته ذهن نمایندگان مجلس شورای ملی است (کاتوزیان ۱۳۸۱: ۱۰۸).

مصطفی عدل در انتهای کتاب خود که شرح کتاب اول *قانون مدنی* است، در توضیح ماده ۹۵۵ *قانون مدنی* آورده است:

اگر درست دقت گردد، ملاحظه خواهد شد که احکام *قانون مدنی* عطف به ماسبق نشده است؛ چه مقررات مندرجه این قانون احکام و مقرراتی است که قبل از قانون هم معمول و متداول بوده و محاکم آن را به موقع اجرا می‌گذاشتند، منتهای مراتب *قانون مدنی* احکامی را که قبلاً موجود بود، به طرز منظم و مرغوبی تدوین کرده است (عدل ۱۳۷۳: ۴۹۰).

بنابراین، به اعتقاد او، *قانون مدنی* در حقیقت همان احکام فقه امامیه است که تنظیم و تبویب شده است، اما همان‌طور که به نقل از استاد کاتوزیان گذشت، توجه به فقه امامیه در تفسیر *قانون مدنی* در این اثر نقش کم‌رنگی ایفا می‌کند.

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در *قانون مدنی* ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۶۹

یکی از مواردی که انتساب این رویکرد به مصطفی عدل را تقویت می‌کند، روایتی است که درخصوص ازبیین‌بردن مشروح مذاکرات تصویب *قانون مدنی* در کمیسیون تدوین این وجود دارد. یکی از نویسندگان در این خصوص نقل می‌کند:

استاد حسن افشار می‌گفت که از منصورالسلطنه عدل، یکی از حقوق‌دان‌هایی که در تدوین *قانون مدنی* شرکت داشته‌اند، پرسیده که چرا صورت مشروح مذاکرات تدوین *قانون مدنی* در دست‌رس نیست. پاسخ منصورالسلطنه این بود که پس از تصویب قانون، صورت مذاکرات سوزانده شده است تا از آن‌پس حقوق‌دان‌ها و قضات دادگستری هر جا به اشکالی در فهم ماده‌ای از آن برخوردند، در تفسیر آن به‌جای مراجعه به منابع فقهی قدیم، یعنی نص‌های قدیم، به اصول حقوق جدید برگردند و بدین‌سان قانون قدیم را دربرابر مقتضیات زمان و مکان علم حقوق جدید توضیح دهند (طباطبایی ۱۳۹۹: ۲۲۳).

۴.۴ *قانون مدنی دارای شخصیت مستقل است، اما فهم آن در گرو توجه هم‌زمان به فقه و حقوق اروپایی است.*

این رویکرد که به سیدحسن امامی و شاگردانش، ازجمله دکتر کاتوزیان و دکتر لنگرودی منتسب است، باتوجه به جایگاه ویژه افراد فوق‌الذکر، برطرف‌دارترین رویکرد در تفسیر و شرح *قانون مدنی* به‌شمار می‌آید. استاد کاتوزیان در ستایش این رویکرد چنین می‌نویسد:

در میان این دو گروه جمعی آن افراط و این تفریط را رها ساختند و هر دو مکتب را به‌هم آمیختند، بدین امید که از این آمیزه به اصالت مطلوب رسند. اینان به‌خوبی دریافته بودند که در حکومت‌های کنونی قدرت قانون تا چه پایه است و باید آن را مهم‌ترین منبع حقوق شمرد، ولی این را نیز می‌دانستند که نیروی سیاسی دولت برای اداره نظام حقوقی کشور ناتوان است. همه راه‌حل‌ها را در قانون نمی‌توان یافت و کسی در راه حق‌گزاری به مقصود می‌رسد که با چشم باز به واقعیت‌های اجتماعی نیز نگاه کند؛ حقیقت را چنان‌که هست ببیند و به نیروهای واقعی سازنده حقوق نیز توجه داشته باشد. این گروه روشن‌بین نیک می‌دانستند که هیچ پدیده‌ای در اجتماع خود به خود ایجاد نمی‌شود و نتیجه تحول و حرکت پدیده‌های پیشین است. پس، برای شناختن آن به صورت ظاهر قناعت نمی‌کردند و در جست‌وجوی علت تاریخی آن نیز بودند. این حقیقت را می‌دیدند که هیچ قانونی را نمی‌توان از پایه‌های آن در اجتماع جدا ساخت، ریشه‌های اصلی را برید و قانون را به‌گونه‌ای مجرد یا به‌تقلید از این و آن تفسیر کرد. می‌پذیرفتند که دنیای امروز ما به‌سان گذشته نیست و نیازهای ویژه دارد، ولی این را نیز اعتراف می‌کردند که این بنای بلند به پایه‌های کهن خود استوار است. استاد امامی از این گروه بود.

وی در یک سخن‌رانی در سال ۱۳۸۲ در دانشگاه مفید نیز همین مسئله را با بیانی دیگر چنین شرح می‌دهد:

درواقع، کتاب‌ها به سه گروه تقسیم شده بودند؛ کتاب‌هایی که صرفاً جنبهٔ اروپایی داشتند، کتاب‌هایی که صرفاً جنبهٔ فقهی داشتند، کتاب‌هایی که حدوسط را رعایت می‌کردند؛ یعنی درحالی‌که برای *قانون مدنی* شخصیت قائل بودند، مبانی فقهی آن را هم از یاد نبردند. نمونهٔ بارز و کامل آن کتاب‌های مرحوم دکتر امامی است که هنوز هم در بسیاری از دانشگاه‌های کشور تدریس می‌شود و بعدازآن ما نیز دنبالهٔ همین سبک را گرفتیم (کاتوزیان ۱۳۸۳: ۱۹۲).

مرحوم امامی در مقدمهٔ جلد اول کتاب با اشاره به اصل دوم و اصل بیست‌وهفتم متمم *قانون اساسی* مشروطه که بر عدم مغایرت قوانین مصوب مجلس با شرع تأکید دارد، چنین می‌نویسد:

دستور دو اصل نام‌بردهٔ بالا در وضع *قانون مدنی* به‌خصوص رعایت شده و در سال ۱۳۰۷ مجموعهٔ *قانون مدنی* جلد اول در معاملات و در سال ۱۳۱۳ و ۱۳۱۴ جلد دوم در احوال شخصیه و جلد سوم در ادلهٔ اثبات دعوی برپایهٔ حقوق اسلام و طریقهٔ حقهٔ جعفریهٔ اثنی عشری که طبق اصل اول متمم *قانون اساسی* مذهب رسمی ایران می‌باشد، گذارده شده است و قسمت‌هایی که از قوانین مدنی فرانسه اقتباس شده، مانند فصل تعهدات با اصول و قواعد حقوق جعفری تطبیق گردیده است (امامی ۱۳۶۴: ۵).

او در ادامه می‌نویسد:

در حقوق مذهب جعفری که فقها آن را مذهب امامیه نیز می‌نامند، آرا و فتاوی مختلفه موجود می‌باشد که بر نظریات علمی و مبانی حقوقی استوار است. *قانون مدنی* در نظریات خود پیروی از اقوال مشهور نموده است، مگر در موارد نادری که در شرح مواد به‌موقع تذکر داده خواهد شد (همان: ۵).

۵. نتیجه‌گیری

آنچه گذشت، شرح مختصری از تاریخ تصویب *قانون مدنی* و شرح آن و بررسی ایدهٔ پیوند فقه امامیه با حقوق اروپایی بود. با بررسی عوامل و زمینه‌های تاریخی تصویب *قانون مدنی* روشن شد که ایدهٔ پیوند فقه امامیه با حقوق اروپایی در چه زمینه و زمانه‌ای *قانون مدنی* را شکل داده است. مواجهه با دنیای مدرن، که انتظام امور آن با مفهومی به‌نام قانون صورت می‌گرفت، توجه روشن‌فکران ایرانی به این مفهوم و غلبهٔ رویکرد امکان جمع میان فقه و قانون مدرن در میان روشن‌فکران، وجود نمونه‌های موفق از تجربهٔ سایر کشورهای اسلامی در امتزاج

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در قانون مدنی ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۷۱

فقه و سنت‌های اسلامی با قانون مدرن، و در نهایت روند طی شده در زمینه قانون‌گذاری در کشور در عصر مشروطه برخی از مهم‌ترین زمینه‌های منتهی به تصویب قانون مدنی بودند.

پس از تصویب قانون مدنی و باتوجه به زمینه‌های تصویب این قانون و وجود دو منبع بزرگ فقه امامیه و حقوق اروپایی در تدوین قانون مدنی و پیوند این منابع در شکل‌گیری این قانون چهار رویکرد از سوی شارحان و مفسران این قانون در قبال این پیوند اتخاذ گردید.

برخی از شارحان معتقد بودند که قانون مدنی ترجمه فارسی و تبویب شده فقه است، برخی قانون مدنی را ترجمه‌ای از حقوق اروپایی می‌دانستند، برخی برای قانون مدنی پس از تصویب شخصیت مستقل و غیروابسته به فقه و حقوق اروپایی در نظر می‌گرفتند و در نهایت گروهی از شارحان اگرچه قانون مدنی را دارای شخصیت مستقل می‌دانند، اما روش صحیح فهم و شرح و تفسیر آن را توجه هم‌زمان به فقه و حقوق اروپایی بیان می‌کنند.

توجه به زمینه‌های تاریخی تدوین قانون مدنی نشان‌دهنده آن است که رویکرد صحیح رویکرد چهارم است که فهم صحیح قانون مدنی را در گرو توجه هم‌زمان به فقه و حقوق اروپایی بیان می‌کند. نظر به زمینه‌های تاریخی فوق‌الذکر نمی‌توان تأثیر و تأثر هم‌زمان فقه و حقوق اروپایی در قسمت‌های مختلف قانون مدنی را انکار کرد و مواد این قانون را بی‌توجه به آبخشورهای فکری و فلسفی آن صرفاً باتوجه به مواد دیگر همان قانون فهم و تفسیر کرد. نکته پایانی این است که پیوند میان فقه و حقوق اروپایی در نظام قانون‌گذاری ایران از ابتدا وجود داشته است و مختص قانون مدنی نیست و به‌ویژه پس از پیروزی انقلاب اسلامی نیز تقویت شده است. بنابراین، اتخاذ رویکرد مذکور در بالا فقط در تفسیر قانون مدنی کاربرد ندارد و شایسته است پژوهش‌گران در عرصه‌های مختلف علم حقوق به این مسئله توجه داشته باشند و با استخراج زمینه‌های تصویب قوانین مختلف فهم درست‌تری از این قوانین به‌دست دهند.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای دیدن شرحی از نظرهای روشن‌فکران درباره قانون، بنگرید به بهنام ۱۳۸۳: ۷۷.

۲. نویسنده این کتاب معلوم نیست، ولی برخی آن را به شیخ فضل‌الله نوری منتسب می‌دانند.

۳. طبق گزارش‌های تاریخی این سازوکار نظارتی در هیچ دوره‌ای به کیفیتی که در متمم قانون اساسی مشروطه ذکر شده بود، انجام نشد و تنها در دوره دوم مجلس شورای ملی تلاش‌هایی در جهت اجرای این سازوکار صورت گرفت (جعفری ندوشن و حکمتی مقدم ۱۴۰۰: ۱۳۶۳).

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۵)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آجودانی، ماشاالله (۱۳۸۳)، *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران.
- آل کاشف‌الغطاء، محمدحسین (۱۳۹۰)، *تحریر المجله*، تصحیح محمدمهدی آصفی و محمد ساعدی، تهران: المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الاسلامیة، المعاونة الثقافية.
- امامی، سیدحسن (۱۳۶۴)، *حقوق مدنی*، ج ۱، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- بهرامی احمدی، حمید (۱۳۸۳)، «تاریخچه تدوین قانون مدنی»، *فصل‌نامه پژوهشی دانشگاه امام صادق*، پیاپی ۲۴.
- بهرامی احمدی، حمید (۱۳۹۰)، *حقوق تعهدات و قراردادهای با مطالعه تطبیقی در فقه مذاهب اسلامی و نظام‌های حقوقی*، تهران: دانشگاه امام صادق.
- بهنام، جمشید (۱۳۸۳)، *ایرانیان و اندیشه تجلّد*، تهران: فروزان.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۹۵)، *مبسوط در ترمینولوژی حقوق*، ج ۴، تهران: گنج دانش.
- جعفری ندوشن، علی‌اکبر و سیدمحسن حکمتی مقدم (۱۴۰۰)، «بررسی سیر تصویب و اجرای اصل طراز در *قانون اساسی مشروطه*»، *فصل‌نامه مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران*، دوره ۵۱، ش ۴.
- حسنلو، نصیراله و حسن شجاعی علی‌آبادی (۱۴۰۱)، «الگوی فقهی - حقوقی نظام‌سازی اسلامی؛ آسیب‌ها و راه‌کارها»، *فصل‌نامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، س ۸، ش ۳.
- درباره علم حقوق؛ *دانش حقوق و شاخه‌های آن در جهان اسلام* (۱۳۸۹)، تهران: کتاب مرجع.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۹۰)، *رسائل مشروطیت؛ مشروطه به روایت موافقان و مخالفان*، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- زندیه، حسن و طلعت ده‌پهلوانی (۱۳۹۱)، «جایگاه روحانیون متنفذ در مدرنیزاسیون قضایی و تدوین قانون مدنی در عصر پهلوی اول»، *پژوهش‌های تاریخی*، ش ۴.
- زندیه، حسن و طلعت ده‌پهلوانی (۱۳۹۲)، «نقش علمای شیعی در تدوین قانون مدنی ایران، عصر پهلوی اول (با تأکید بر نقش سیدمحمد فاطمی قمی)»، *جستارهای سیاسی معاصر*، ش ۸.
- سلطانی، سیدناصر (۱۴۰۱)، «نقش سیدمحمد فاطمی قمی در تدوین قانون مدنی ایران، مطالعات حقوق تطبیقی معاصر» پیاپی ۲۹.
- الشریف، محمدمهدی (۱۳۹۷)، «درنگی در تاریخچه تدوین قانون مدنی ایران»، *مجله حقوقی دانشگاه اصفهان*، دوره ۵، ش ۱.
- شفیعی سروستانی، ابراهیم (۱۳۹۴)، *فقه و قانون‌گذاری؛ آسیب‌شناسی قانون‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران*، قم: کتاب طه.
- صالح، علی‌پاشا (۱۳۸۳)، *سرگذشت قانون*، تهران: دانشگاه تهران.

ایده پیوند فقه امامیه و حقوق اروپایی در قانون مدنی ... (ابوالفضل قوی البنیه) ۱۷۳

- صدر، محسن (۱۳۶۴)، *خاطرات صدرالاشراف*، تهران: وحید.
- طالبوف، عبدالرحیم (۱۳۴۶)، *کتاب احمد؛ ادبیات آغاز مشروطیت*، تهران: سازمان کتاب‌های جیبی.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۳)، *تأملی درباره ایران: نظریه حکومت قانون در ایران؛ بخش دوم: مبانی نظریه مشروطه‌خواهی*، تهران: مینوی خرد.
- طباطبایی، سیدجواد (۱۳۹۹)، *ملت، دولت و حکومت قانون، جستار در بیان نص و سنت*، تهران: مینوی خرد.
- عدل، مصطفی (۱۳۷۳)، *حقوق مدنی*، به‌کوشش محمدرضا بندرچی، قزوین: بحرالعلوم.
- فاطمی قمی، سیدمحمد (۱۳۸۹)، *خاطرات سیدمحمد فاطمی قمی*، به‌کوشش حسن زندیه، تهران: کتاب‌خانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- فروغی، محمدعلی (۱۳۱۵)، «تاریخچه حقوق»، *مجله تعلیم و تربیت*، س ۶، ش ۱۰.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۱)، *تحولات حقوق خصوصی (مجموعه مقالات)*، تهران: دانشگاه تهران.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۳)، «رابطه فقه و حقوق»، *نامه مفید*، پیاپی ۴۳.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۳)، *قواعد عمومی قراردادها*، ج ۱، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۹۷)، *اموال و مالکیت*، تهران: میزان.
- کاظمی، محمود (۱۳۹۸)، «*قانون مدنی یا فقه فارسی: جستاری در منابع و ساختار قانون مدنی ایران*»، *پژوهش حقوق خصوصی*، دوره ۸، پیاپی ۲۹.
- مدرسی، علی (۱۳۷۴)، *مرد روزگاران مدرس شهید نابغه ملی ایران*، قم: هزاران.
- مرادخانی، فردین (۱۳۹۸)، «*مفهوم قانون در اندیشه طالبوف تبریزی*»، *مطالعات تاریخ فرهنگی*؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، س ۱۱، پیاپی ۳۹.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان (۱۳۹۲)، *رساله یک کلمه*، تهران: بال.
- نایینی، احمدرضا (۱۳۸۸ الف)، «*نقش رضاخان در تدوین قانون مدنی*»، *پیام بهارستان*، ش ۳.
- نایینی، احمدرضا (۱۳۸۸ ب)، «*نقش کمیسیون‌های قانون مدنی در تنظیم مواد این قانون*»، *مجله پیام بهارستان*، ش ۵.
- نایینی، محمدحسین (۱۳۸۵)، *تنبیه الامه و تنزیه المله*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- نوری، حسین‌قلی (۱۳۸۹)، *قانون مدنی و تجارتی فرانسه؛ نخستین ترجمه فارسی از قانون مدنی فرانسه (کد ناپلئون)*، تصحیح محمدمهدی منتظری، تهران: مجد.
- یعقوبی، رضا (۱۴۰۰)، «*نقش محمد مصدق در تدوین قانون مدنی ایران*»، *فصل‌نامه تحقیقات حقوقی*، پیاپی ۹۳.

